

A C C A

• *Aktuell kvinnolitteratur och Kultur* •

Box 5, 178 00 EKERÖ

NR 2 - 3, ÅRG 2 1989 PRIS 40 KR

Kvinnohistoria

Hjördis Levin:
Elisabeth Tamm
på Fogelstad

Harriet Clayhills

Konstnärinnor
Camille Claudel

Sommarläsning
Ny novell
Poesi

Kvinnopsykologi

Mödrar och döttrar!

DUBBELNUMMER

Elisabeth Tamm. Efter samtidstidning.

NYA
KVINNO

B
Ö
C
K
E
R

Aktuell kvinnolitteratur & Kultur

NYHETER OM BÖCKER.

Elisabeth på Fogelstad

av HJÖRDIS LEVIN

Hjördis Levins nya bok, *Elisabeth Tamm på Fogelstad, en radikal Herrgårdsfröken*, har utkommit i dagarna (Symposion, ca 132 kr) Här berättar Hjördis om bakgrunden till boken.

Andrea Andreen med sina två barn hemma hos Elisabeth Tamm på Fogelstad 1919. Ur *Women of The Whole World*, nr1 1959.

ELISABETH TAMM var en av sin tids märkligaste kvinnor. Förutom att hon ensam ledde och övervakade jordbruket på ett stort gods, Fogelstad i Julita socken i Södermanland, stod hon ekonomiskt och politiskt stödjande bakom ett flertal feministiska företag. De främsta av dessa var Frisinnade kvinnors riksförbund, den radikala veckotidningen *Tidevarvet* samt den kvinnliga Medborgarskolan på Fogelstad. Elisabeth Tamm var också Sveriges första kvinnliga kommunalnämndsordförande, en av de första landstingskvinnorna och en av de fem kvinnor som kom in i riksdagen efter att allmän rösträtt införts i vårt land.

Hon är för otrolig

"En stackars författare som försökte sig på att göra Lisse Tamm till huvudpersonen i en bok", skrev Elin Wägner till Elisabeth Tamms 65-årsdag, "skulle strax få höra av kritiken, att hon är otrolig och inte finns, men finns det gör hon ju. Om hon inte funnits skulle jag för min del ha vetat mycket mindre om vänskapen."

Dessa Elin Wägners ord har jag tänkt på många gånger under de drygt femton år som gått sedan jag första gången hörde talas om Lisse

Tamm. Det är ord som förpliktat och som kanske skulle ha avskräckt mig från att ge mig på uppgiften, om jag inte redan hade varit så fascinerad av forskningen om Lisse att Elins ord inte bet på mig, när jag första gången läste dem.

Tillfällig sammankomst

Det var Andrea Andreen, Elisabeths och Elins vän och medarbetare, som bad mig skriva om Lisse. Jag kastade mig genast in i arbetet och jag fick stöd av Honorine Hermelin, fd rektor på den kvinnliga Medborgarskolan på Fogelstad och Sigrid Hultare, en trogen Fogelstadförbundare.

Honorine visade mig skolans lokaler som ännu stod så gott som orörda. Ordförandeklubban låg på bordet precis som om ett sammanträde nyss avslutats, fastän det var nästan tjugo år sedan skolans sista kurs gick av stapeln. På en stol, tror jag, låg en akvarell av Siri Derkert. Så typiskt för Fogelstadkvinnorna att så där bara lämna en dyrgrip utan att tänka på dess ekonomiska värde! På pianot låg några sångböcker kvar.

På min fråga varför skolan lades ner, svarade Honorine. "Vi var en konstellation, en tillfällig sammankomst. När vår uppgift var utförd

upplöstes vi. Någon fortsättning kändes inte nödvändig. Det här var en ovanligt bra kurs, sade vi. Nu slutar vi."

Visst lät hennes svar fritt och anarkistiskt. Grupper bildas och grupper upplöses. Uppgifter upptäcks och uppgifter utförs. Nya krafter tar vid. Nya frågor uppställs och besvaras. Gamla frågor kommer tillbaka och besvaras på nytt med gamla kända svar.

Men kanske var det inte så lätt för konstellationen som det låter så här i efterhand - att upplösas och skingras för himmelens vindar. Elisabeth sörjde djupt däröver. Fast hon hade Honorine vid sin sida till slutet och Ada boende med Honorine i Lilla Ulfåsa (skolbyggnaden) så blev livet aldrig mer detsamma, som det var den gången de kämpade tillsammans på Fogelstad och i de fem fronternas hus, Adas hem vid Kornhamnstorg.

Elisabeth försökte då, som alltid i svåra stunder, stödja sig på tanken att endast det som vi förlorat äger vi för evigt. "Ingenting är Ditt, ingenting utom din kärlek till dem alla" citerade Elisabeth ur Birgittas himmelsfärd. De orden ville hon ha som sina slutord över Tidevarvsgruppen. "Ty Tidevarvsgruppen är skingrad, laget är brutet - för alltid." skrev hon i ett brev till Andrea år 1936 när Tidevarvet till slut måste läggas ner efter år av arbete och kamp mot ekonomiska svårigheter

Avbruten forskning

Flera omständigheter gjorde att min forskning om Elisabeth Tamm avbröts. I början av 1970-talet var det inte inne att skriva om "borgerliga kvinnor", och det var inte inne att skriva biografier heller. Åh, detta Sverige med sin svartvita syn på det mesta!

Efter åtskilliga år av annan forskning återvände jag till mitt manus om Elisabeth. Jag kunde inte svika löftet jag givit Andrea, Honorine och Sigrid. De hade alla gått bort under tiden, men ett löfte är ett löfte och ett nedlagt arbete är en del av ens liv och själ. När jag gick igenom manuset på nytt insåg jag, att mina ambitioner att skriva en djuplodande biografi om Lisse måste prutas ner. Inte för att jag tycker att hon var så otrolig som Elin Wägner skrev - vi hade kommit varandra ganska nära. Det var mycket i Elisabeths tankar och värderingar som påminde mig om min egen mor och det hon lärde mig om sekelskiftsmänniskornas sätt att se på saker och ting.

Nej Elisabeth förstörde konsekvent allt material som kunde ha givit en rikare bild av henne och hennes liv än den jag nu kan ge i min bok om henne. Hon lät bränna alla brev från när och fjärran, från släkt, vänner och bekanta.

Envägskommunikation

Det brevmaterial som jag har förfogat över, och som utgör det viktigaste källmaterialet om Elisabeths privatliv och innersta tankar, är följaktligen en envägskommunikation. Materialet utgörs av Elisabeths brev till andra personer, till övervägande delen kvinnor. Många av dessa brev är ganska opersonliga. Ett undantag är Elisabeths brev till Andrea Andreen. Samlingen består av ett par hundra brev skrivna under en tidsrymd av ungefär fyrtio år.

Jag mottog breven ur Andreas händer. Andrea hade då inte långt kvar att leva och jag minns att jag tänkte när jag läste dem: Jag undrar om Andrea minns vad som står i dem, och om hon då skulle låtit mig ta

Forts sid 26

Fogelstad.

forts Elisabeth Tamm fr s 3

dem med mig. Men jag tror att Andrea mindes, för hon sade, när hon överräckte dem till mig: "De är mycket privata och mycket intima." De orden har jag varit tacksam för. De visade Andreas stora förtroende för mig som var nästan en främling för henne. Vi hade känt varandra knappt ett år. Jag läste den första versionen av mitt manus för Andrea, när hon låg nästan på dödsbädden, slumrande men ändå lyssnande hela tiden.

Längtan efter systerskap

Kanske någon som läser det här undrar vad det finns i breven från Elisabeth Tamm till Andrea Andreen som är så speciellt. Ingenting sensationellt, ingenting som skulle skapa stora rubriker på en löpsedel, men värme, omtanke och ett enormt behov av vänskap, en ensam människas stora längtan efter systerskap och själslig gemenskap.

När nu Elisabeth brände alla brev i sin ägo för att hon antagligen inte ville att någon skulle rota i hennes privatliv, var det då rätt av Andrea att lämna breven till mig, och var det rätt av mig att använda dem som källmaterial för en levnadsteckning?

Detta är en samvetsfråga, som har sitt intresse för kvinnoforskningen. Kvinnors liv och arbete har osynliggjorts. Kvinnors röster har nedtystats. I historieberivningen omnämns kvinnor som hustrur, döttrar och systrar till stora män. Andrea drevs av ett inre tvång. Det måste skrivas något om Elisabeth Tamm, så hon. Lisses idéer och gärningar får inte utplånas och glömmas bort. Jag tror inte att Andrea skulle ha sagt detta om hon ett ögonblick trott att hon gjort Elisabeth orätt. Andrea var den kvinna som stod Elisabeth närmast, även om hon inte tillhörde konstellationen var nog den vänskapen Elisabeths varmaste och djupaste. ■